

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”

Tradiția „Cinei Domnului” între exegeză și
Wirkungsgeschichte

Mc 14, 22-25; Mt 26,26-29; Lc 22, 19-20; 1 Cor 11, 23b-25

TEZĂ DE DOCTORAT

Conducător științific:

Pr. Prof. Univ. Dr. Stelian TOFANĂ

Doctorand:

Pr. Dan Eliodor MOLDOVAN

CLUJ-NAPOCA

2011

„Cercetați Scripturile, pentru că socotiți că în ele aveți viață veșnică. Și acelea sunt care mărturisesc despre Mine.”

In 5,39

„Cel ce mănâncă trupul Meu și bea sângele Meu are viață veșnică și Eu îl voi învia în ziua cea de apoi.”

In 6,54

CUPRINS

Lista abrevierilor	4
Obiectivul tematic din perspectiva cercetării.....	10
1. Hermeneutica sensului – drumul căutării de sens	15
1.1. Conceptul de interpretare. Aspectul universal al hermeneuticii.....	15
1.2. Sensul Cuvântului în dinamica interpretării.....	24
1.2.1. Sens și cuvânt.....	24
1.2.2. Sensurile Sfintei Scripturi.....	26
1.3. Sincronic și diacronic.....	31
2. Coordonate hermeneutice în Ortodoxie	35
2.1. Inspirația și autoritatea Scripturii	35
2.2. Rolul Tradiției	37
2.3. Biserica – <i>topos</i> al interpretării	41
2.4. Interpretul.....	45
3. <i>Wirkungsgeschichte</i> ca fenomen și componentă în interpretarea Sfintei Scripturi	49
3.1. Descrierea noțiunii.....	49
3.2. <i>Wirkungsgeschichte</i> ca „aducere aminte” de viitorul textului	55
3.3. Hermeneutica <i>Wirkungsgeschichte</i> și interpretarea bisericească a Bibliei	59
3.3.1. <i>Wirkungsgeschichte</i> și interpretarea textului sfânt în Biserica Protestantă	63
3.3.2. <i>Wirkungsgeschichte</i> și interpretarea textului sfânt în Biserica Romano-Catolică.....	69
3.3.3. <i>Wirkungsgeschichte</i> și interpretarea textului sfânt în Biserica Ortodoxă.....	76
3.4. <i>Wirkungsgeschichte</i> și granițele interpretării bisericești.....	78
3.5. Hermeneutica <i>Wirkungsgeschichte</i> - o interpretare bisericească?.....	80
4. „Masa” și „Cina euharistică” – o perspectivă <i>Wirkungsgeschichte</i>	85
4.1. Masa sacrală în religiile lumii	85
4.2. „Masa” în perioada scrierii Bibliei	87
4.3. „Cina Domnului” în Biserica primară	89
5. Tradiția „Cinei Domnului” și <i>Wirkungsgeschichte</i>	96
5.1. Elemente de critică textuală în cadrul relatărilor de instituire a Euharistiei	96
5.2. Cele patru relatări de instituire a Euharistiei și delimitarea lor literar-critică.....	102
5.2.1. „Cina Domnului” în cadrul relatării ultimei „mese pascale” a lui Iisus	106
5.2.1.1. Excurs: Lc 22,15-18 – semnele unui Paște iudaic?.....	110

5.2.2. Instituirea Euharistiei în relatările de la Mc (14,22-25) și Mt (26,26-29).....	112
5.2.3. Luca și problema textului lucanic	114
5.2.4. Tradiția „Cinei Domnului” în teologia paulină (1 Cor 11,17-34).....	120
5.2.5. Comparație textuală Marcu – Matei.....	125
5.2.5.1. Mt 26, 26 – rezultat al unei redactări secundare a modelului marcan	125
5.3. Contribuția ioaneică.....	127
5.3.1. Minunea înmulțirii pâinilor – o prefigurare euharistică (In 6, 1-15).....	128
5.3.2. „Cuvântarea euharistică” – o perspectivă exegetică	136
5.3.2.1. Introducere.....	138
5.3.2.2. Comparația cu mana din pustie (In 6, 25-40).....	138
5.3.2.3. Obiecțiile iudeilor și atragerea către Tatăl (6, 41-47).....	144
5.3.2.4. Scurtă recapitulare (6, 48-50).....	146
5.3.2.5. „Pâinea vieții” (6, 51-59)	146
5.3.2.6. Scandalizarea ucenicilor și necredința lor (6, 60-66).....	154
5.3.3. Scena „spălării picioarelor” în contextul In 13, 1-30.....	156
5.4. Cina cea de Taină – cronologie și desfășurare	159
5.4.1. Excurs: Cronologia „celor trei zile”	170
5.5. „Cina Domnului” – darul lui Dumnezeu pentru „timpul Bisericii”	171
5.5.1. „κοινωνία”	171
5.5.2. „λειτουργία”.....	174
6. Teologia relatărilor de instituire a Euharistiei	179
6.1. Euharistia – masă de pomenire.....	180
6.2. Euharistia – masă a legământului (a legii)	181
6.3. Euharistia – masă a comuniunii și comunității.....	182
6.4. Euharistia – masă a dragostei.....	184
6.5. Euharistia – masă a „cuvântului de mulțumire”	185
6.6. Euharistia – masă a speranței	187
6.7. Euharistia – masă festivă.....	188
7. Evaluare finală	192
Bibliografie.....	201

Cuvinte cheie: “Cina Domnului”, “Frângerea pâinii”, “Masa Domnului”, “Euharistia”, “Kinonia”, “Wirkungsgeschichte”, “hermeneutica”, “relatări de instituire”.

Lucrarea este structurată în șase părți principale, precedate de o listă de abrevieri și o parte introductivă care urmărește să expună obiectivul tematic al lucrării din perspectiva cercetării personale. În continuarea acestora sunt expuse concluziile și bibliografia lucrării.

În cele ce urmează voi prezenta sintetic ideile principale ale fiecărui capitol în parte și modul în care am conceput eu înlănțuirea lor tematică.

1. Hermeneutica sensului.

Ca un preambul la exegeza relatărilor de instituire ale Cinei Domnului, obiectul de lucru propriu-zis al acestei teze, am considerat oportună abordarea câtorva probleme de hermeneutică, cum ar fi: hermeneutica sensului, conceptul de interpretare și dinamica interpretării, sensurile Sfintei Scripturi precum și lămurirea noțiunilor de diacronie și sincronie.

Unul dintre obiectivele procesului hermeneutic este descoperirea sensului, ca dimensiune primordială a textului. Biblia este o scriere complexă. Hermeneutica interpretează textul ca și cum acesta ar răspunde la o întrebare care îi conferă sensuri proprii. A căuta sensul unei scrieri înseamnă a găsi mai întâi întrebarea potrivită la care aceasta răspunde. Orice text biblic are o anumită intenționalitate. De aceea, practic, scopul hermeneutic se rezumă la descoperirea întrebării la care răspunde textul. Aceasta implică: contextul (locul și momentul), pretextul (ocurența, ocazionalitatea răspunsului) și subtextul (ceea ce textul, purtând cu sine, nu are în intenționalitatea răspunsului).

Depășirea diferențelor de limbaj și înțelegere pe care le presupune distanța temporală (aproape 2000 de ani) este de asemenea una din preocupările hermeneuticii.

Așa cum a susține și Schleiermacher, nu putem vorbi de o hermeneutică generală (idee care ascunde de-altfel o bună intenționalitate, așa cum observăm la Hans-Georg Gadamer, în dorința de a face Biblia mai accesibilă necredincioșilor), ci de una specială, sacră, referitoare la Biblie, și de alta, profană.

Sensul textului biblic se poate diferenția în: sens literal-istoric și sens real-tipic. Toate celelalte sensuri sunt mai mult sau mai puțin o derivație a celor două sensuri de bază amintite.

2. În partea a doua a lucrării sunt expuse premisele unei hermeneutici ortodoxe.

Locul special pe care îl are Biblia în viața Bisericii și a credinciosului pornește de la statutul ei special, de text revelat, de la natura ei divino-umană. Ea este rezultatul și opera Tradiției Bisericii primare. De aceea ea nu poate fi interpretată făcând abstracție de elementele primordiale în care se naște: Tradiția și Biserica. Aunci când vorbim de Tradiție trebuie să înțelegem și elementul diacronic, în ceea ce privește formarea canonului cărților Noului Testament în Biserică, pe de o parte, și formarea doctrinei specific creștine, pe de altă parte. Elaborarea și fixarea unei doctrine dogmatice primare nu este altceva decât produsul cercetărilor hermeneutice realizate într-un cadru eclezial unitar.

Și pentru că orice interpretare trebuie făcută de un interpret, este la fel de important să precizăm atât rolul acestuia în procesul hermeneutic cât și statutul său. O interpretare valoroasă și viabilă va presupune întotdeauna existența unui interpret temeinic pregătit, dar și trăitor al unei vieți morale exemplare. Să nu uităm rolul de îndreptar moral al cărților sfinte, care e bine să se contopească cu profilul interpretului.

3. Ca o noutate în cadrul acestei lucrări, se poate menționa încercarea de definire a unui termen relativ modern, care s-a desprins inițial din zona studiilor literare a anilor 60 din secolul trecut, ulterior preluat și în filosofie¹, și de curând în cadrul comentariilor exegetice interconfesionale². Este vorba de termenul: *Wirkungsgeschichte*. *Wirkungsgeschichte* este un termen de specialitate germanofon, preluat în această formă și în literatura de specialitate în limba engleză. Se poate traduce pe scurt astfel: „istoria efectelor“, „istoria influențelor“, „istoria receptării“ unei opere. Există puține texte care să fi generat o așa bogată *Wirkungsgeschichte* precum textele biblice. Deși nu își propune să fie o disciplină pur autonomă a hermeneuticii, *Wirkungsgeschichte* face posibilă eterogenitatea și complexitatea potențialului de sens al textelor biblice.

Pentru profesorul Ulrich Luz, *Wirkungsgeschichte* este un fel de punte de legătură pentru transmiterea sensului textului către prezent, prin care *Wirkungsgeschichte* ajută să se remedieze o deficiență fundamentală a clasicei metode istorice-critice. În opinia acestuia, *Wirkungsgeschichte* arată ce am devenit noi datorită textelor și totodată ceea ce au devenit „alții” prin intermediul aceluiași texte biblice.

Tot în cadrul acestui capitol sunt evidențiate raporturile dintre hermeneutica *Wirkungsgeschichte* și exegeza bisericească, o chestiune de importanță vitală, făcându-se referire interconfesională la protestantism, romano-catolicism și ortodoxie.

¹ În măsura în care filosofia recunoaște istoricitatea rațiunii și respectiv a înțelepciunii umane.

² E vorba de EKK, .

La întrebarea: este *Wirkungsgeschichte* o interpretare bisericească?, profesorul Luz răspunde afirmativ, arătând că „Biserica“ este o comunitate vorbitoare, dialogală, formată din confesiuni și oameni, cărora Biblia le-a fost dată și în rândul cărora lucrează, adică este eficace.

4. În următorul capitol am expus o scurtă perspectivă asupra “mesei” și “Cinei euharistice”, în prisma diacroniei și a *Wirkungsgeschichte*. Am observat că atât „masa“, ca act uman comun, cât și mesele așa zise „sacrale“, în religiile lumii, creează comuniune, fie a oamenilor întreolaltă, fie a oamenilor cu Dumnezeu. Exemplele care vin din lumea iudaică vechi-testamentară (Gen 14,18-20; Iosua 9,2-15), vin să întregescă această realitate.

Din punct de vedere terminologic, nu trebuie să trecem cu vederea că acțiunea petrecută în seara zilei de 13.Nisan, anul 30, nu a fost de la început desemnată prin “Euharistie”, ci prin “Cină” și mai ales “Cina Domnului”. O altă denumire, “frângerea pâinii”, nu se aplica “Cinei Domnului” în mod izolat, ci în asociere cu alte acte ale închinării duhovnicești. Așa de pildă în Fap 4,32,34-35, ne este descrisă atmosfera comunitară eclesială, deosebit de favorabilă amplificării progresive a trăirilor duhovnicești.

Cina Domnului a provocat o bogată *Wirkungsgeschichte*. La începutul secolului al doilea creștin, în Epistolele Sfântului Ignatie Teoforul, Cina era denumită deja „Euharistie“, urmând ca în anii 160-170 d.Hr., așa cum arată Sf.Iustin Martirul și Filosoful, termenul „Euharistie“ să fie deja încetățenit.

Rolul „Euharistiei“ era acela de a produce *κοινωνία*, termen care este tradus în ediția sinodală a Bibliei prin “comuniune”, reflectând astfel întreaga viață comunitară a Bisericii Ierusalimitene. Ideea nu va rămâne circumscrisă Bisericii din Ierusalim, ci se va extinde și în celelalte Biserici, unde își va găsi expresia atât în agapele frățești, care constituiau cadrul obișnuit al săvârșirii Sfintei Euharistii (cf. 1 Cor 11,20), precum și prin colectarea și trimiterea de ajutoare. Un alt înțeles, mai înalt, îl are *κοινωνία* în 1 In 1,3b: „Iar împărtășirea noastră înșine este cu Tatăl și cu Fiul Său, Iisus Hristos”. Acesta este sensul cel mai înalt al comuniunii credincioșilor: „rămânerea” în Trupul și în Sângele Lui, în căldura „dragostei lui Dumnezeu Tatăl” care îmbrățișează tainic această unire ființială.

5. În partea a cincea a acestei lucrări am prezentat și dezbătut subiectul propriu-zis: Tradiția „Cinei Domnului” – exegeză și *Wirkungsgeschichte*. Relatări de instituire ale Cinei Domnului, în speță cuvintele „Luați, mâncați ..., beți dintru acesta toți, ... aceasta

să o faceți întru pomenirea Mea (M 14,22-25; Mt 26,26-29; Lc 22,19-20, 1 Cor 11,23b-25), au produs una dintre cele mai bogate *Wirkungsgeschichte* din întreaga literatură nou-testamentară.

În cadrul oricărei exegeze moderne, preocuparea cu dificultățile care apar la nivel de critică textuală, nu mai este o noutate. Ca introducere la acest capitol, am prezentat principalele elemente de critică textuală referitoare la relatările de instituire ale Cinei, orientându-mă și după indicațiile oferite de Bruce M. Metzger.

Delimitarea literar-critică a relatărilor de instituire m-a ajutat să demonstrez, cu ajutorul literaturii de specialitate aferente, că cele patru relatări de instituire a Cinei sunt de fapt patru etiologii cultice, unități literare care vor să justifice și să legitimeze sărbătorirea Cinei Domnului în comunitățile celor trei sinoptici și, respectiv, cea a lui Pavel.

Pe baza prezentării sinoptice a istoriei Patimilor, Iisus Hristos împreună cu ucenicii Săi, au sărbătorit masa pascală în noaptea de 14 Nisan (cf. Mc 14,12-17 par). De aici înțelegem că Iisus a fost executat în zi de sărbătoare, respectiv data de 15.Nisan. Cronologia sinoptică nu corespunde celei ioaneice, care situează răstignirea și moartea Domnului pe data de 14.Nisan (cf. In 18,28; 19,14.31). Aceasta este o primă problemă cu care ne confruntăm în cadrul cercetării noastre: cronologia relatărilor de instituire.

Pe urmă, o a doua problemă o ridică întrebarea: s-a derulat Cina Domnului în cadrul unui ritual pascal sau nu? În cadrul relatărilor de instituire putem identifica aparent și elemente care se regăsesc în ritualul pascal iudaic, însă elementele de bază ale Paștelui iudaic lipsesc: miel, azimă, ierburi amare. Iar gesturile „liturgice” sunt făcute asupra altor elemente: pâine și vin.

O altă problemă o identificăm ca urmare a criticii textuale la Evanghelia după Luca: versetele 19b și 20 lipsesc cu desăvârșire dintr-un important manuscris de origine vestică, Code D (Codex Bezae Cantabrigensis). Așa s-a ajuns să se vorbească în cercetarea exgetică despre „textul lung”, respectiv Lc 22,14-20, și „textul scurt”, adică Lc 22,14-19a.

Contribuția ioaneică la completarea tabloului sinoptic al „Cinei Domnului” este de o importanță covârșitoare. Cuvântarea despre „pâinea vieții” din Ioan 6 arată modalitatea supremă de desăvârșire umană: împărtășirea de trupul Său, cale de identificare cu Dumnezeu, prin Fiul Său, Mântuitorul Iisus Hristos. Aceasta presupune: căutarea lui Iisus și lucrarea lui Dumnezeu întru credință.

6. Teologia relatărilor de instituire a Cinei Domnului am grupat-o în următoarele teme: Cina Domnului – masă de pomenire, Cina Domnului – masă a legământului, Cina Domnului – masă a comuniunii, Cina Domnului – masă a dragostei, Cina Domnului –

masă a „cuvântului de mulțumire”, Cina Domnului – masă a speranței, Cina Domnului – masă festivă.

Bibliografie

A. EDIȚII ALE SFINTEI SCRIPTURI: Vechiul Testament și Noul Testament

1. Biblia Hebraica Stuttgartensia, ed. K. Elliger/W. Rudolph, Stuttgart, 1984.
2. Biblia sau Sfânta Scriptură, ediția sinodală, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., București, 1968.
3. Biblia sau Sfânta Scriptură, ediția sinodală, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., București, 1982.
4. Noul Testament, versiune revizuită, redactată și comentată de Bartolomeu Valeriu Anania, ed. a II-a, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., București, 1995.
5. Das Neue Testament. Interlinearübersetzung Griechisch-Deutsch, Griechischer Text: Nestle-Aland-Ausgabe übersetzt von Ernst Dietzfelbinger, Nördlingen, 2008.
6. Novum Testamentum Graece, ed. K. Aland et al., Stuttgart, 1979.
7. Synopsis Quattuor Evangeliorum. Locis parallelis evangeliorum apocryphorum et patrum adhibitis, ed. K. Aland, Stuttgart, 1985.

B. DICȚIONARE, ENCICLOPEDII, GRAMATICI, LEXICOANE

1. BAUER, W., *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, Hrsg. von K. Aland u. B. Aland, Berlin-New York, 1988.
2. BLAß, F./DEBRUNNER, A., *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Bearb. von F. Rehkopf, Göttingen, 1916.
3. LIDDELL, Henry George, SCOTT, Robert, *A Greek-English Lexicon, revised and augmented throughout by Sir Henry Stuart Jones, with a revised supplement*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
4. HAUBECK, Wilfrid & SIEBENTHAL, Heinrich von, *Neuer sprachlicher Schlüssel zum griechischen Neuen Testament, Matthäus – Offenbarung*, Brunnen Verlag, Göttingen, 2007.

5. MENGE, H., *Langenscheidts Taschenwörterbuch der griechischen und deutschen Sprache*. Erster Teil: Altgriechisch-Deutsch, Bearb. von K.-H. Schäfer u. B. Zimmermann, Berlin-München-Wien-Zürich, 1988.
6. METZGER, Bruce M., *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, Second Edition, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1998
7. *Ökumenisches Verzeichnis der biblischen Eigennamen nach den Loccumer Richtlinien*, Hrsg. von den katholischen Bischöfen Deutschlands, dem Rat der Evangelischen Kirche in Deutschland und der Deutschen Bibelgesellschaft-Evangelisches Bibelwerk, neu Bearb. von J. Lange, Stuttgart, 1981.
8. STRACK, H.L.I./BILLERBECK, P., *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch. IV,1: Exkurse zu einzelnen Stellen des Neuen Testaments. Abhandlungen zur neutestamentlichen Theologie und Archäologie. 4. Exkurs: Das Passahmahl*, München, 1956.
9. *Theologische Realenzyklopädie (TRE)*, De Gruyter, Berlin/New York, vol. 1, 1977 și vol. 35, 2003.
10. *Theologische Realenzyklopädie*. Abkürzungsverzeichnis, zusammengestellt von S.M. Schwertner, Berlin-New York, 1994.
11. *Abkürzungen Theologie und Religionswissenschaften nach RGG⁴*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2007.
12. CARREZ Maurice / MOREL Francois, *Dicționar grec-român al Noului Testament*, trad. de Gheorghe Badea, profesor de limbi clasice la Universitatea din Iași, SBIR, București, 1999

C. COMENTARII

a) Evanghelia după Matei

1. LUZ, Ulrich, *Das Evangelium nach Matthäus* (EKK 1; Düsseldorf/Neukirchen-Vluyn: Benziger/ Neukirchener Verlag): Bd.1 (Mt 1-7): 5, völlig neuverarbeitete Auflage 2002; Bd.2 (Mt 8-17) 1990; Bd.3 (Mt 18-25) 1997; Bd.4 (Mt 26-28) 2002.
2. GNILKA, Joachim, *Das Matthäusevangelium, II Teil, Kommentar zu Kap.14,1-28,20, (HThK)*, Herder-Freiburg-Basel-Wien, 1988.
3. GRUNDMANN, W., *Das Evangelium nach Matthäus (ThHK 1)*, Berlin, 1972.

4. MORRIS, L., *The Gospel according to Matthew (A Pillar commentary)*, Grand Rapids – Leicester, 1992.
5. SCHWEIZER, E., *Das Evangelium nach Matthäus (NTD 2)*, Göttingen, 1981.

b) Evanghelia după Marcu

1. DREWERMANN, E., *Das Markusevangelium. Zweiter Teil: Mk 9,14 bis 16,20*, Ölten – Freiburg, 1991.
2. GNILKA, J., *Das Evangelium nach Markus. Zweiter Teilband: Mk 8,27-16,20 (EKK 11,2)*, Zürich-Einsiedeln-Köln-Neukirchen-Vluyn, 1979.
3. LANE, William L., *The Gospel According to Mark, (NIC.NT)*, Grand Rapids, Michigan, 1979.
4. LOHMEYER, E., *Das Evangelium des Markus (KEK 1,2)*, Göttingen, 1967.
5. LÜHRMANN, Dieter, *Das Markusevangelium, (HNT)*, J.C.B.Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1987
6. PESCH, R., *Das Markusevangelium. Zweiter Teil: Kommentar zu Kap. 8,27-16,20 (HThK 11,2)*, Freiburg-Basel-Wien, 1977.
7. TAYLOR, V., *The Gospel according to St. Mark*, Houndmills-Basingstoke-Hampshire-London, 1987 (Repr. d. 2. Aufl. 1966).

c) Evanghelia după Luca

1. BOVON, Francois, *Das Evangelium nach Lukas, 4. Teilband, Lk 19,28-24,53*, Colecția EKK, Neukirchener und Patmos Verlag, Düsseldorf, 2009.
2. ERNST, J., *Das Evangelium nach Lukas (RNT)*, Regensburg, 1977.
3. FITZMYER, Joseph A., *The Gospel According to Luke (X-XXIV)*, Colecția *The Anchor Bible*, New York, 1985.
4. GELDENHUYS, N., *Commentary on the Gospel of Luke (NIC)*, Grand Rapids, 1977.
5. PLUMMER, A., *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to S. Luke (ICC)*, Edinburgh, 1977 (Repr. d. 5. Aufl. 1922).
6. RENGSTORF, K.M., *Das Evangelium nach Lukas (NTD 3)*, Göttingen, 1968.

7. SCHLAUER, A., *Das Evangelium des Lukas. Aus seinen Quellen erklärt*, Stuttgart, 1931.
8. SCHNEIDER, G., *Das Evangelium nach Lukas. Kapitel 11-24 (ÖTBK 3,2)*, Gütersloh-Würzburg, 1977.
9. WOLTER, Michael, *Das Lukasevangelium, (HNT)*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2008.

d) Evangelia după Ioan

1. BULTMANN, R., *Das Evangelium des Johannes (KEK II)*, Göttingen, 1962 (Repr. d. 10. Aufl. 1941).
2. SCHNACKENBURG, R., *Das Johannesevangelium. Zweiter Teil: Kommentar zu Kap. 5-12 (HThK IV,2)*, Freiburg-Basel-Wien, 1971.
3. *Idem*, *Das Johannesevangelium. Dritter Teil: Kommentar zu Kap. 13-21 (HThK I V,3)*, Freiburg-Basel-Wien, 1975.
4. SCHNEIDER, J., *Das Evangelium nach Johannes*, aus dem Nachlaß Hrsg. unter Leitung von E. Fascher (*ThHK Sonderband*), Berlin, 1978.
5. THYEN, Hartwig, *Das Johannesevangelium, (HNT)*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2005.

e) 1 Corinteni

1. BARRETT, CK., *Der erste Brief an die Korinther. Ein Kommentar*, Hrsg. von H. Chadwick (*BNTC*), Darmstadt, 1985.
2. CONZELMANN, K., *Der erste Brief an die Korinther (KEK 5)*, Göttingen, 1981.
3. FEE, Gordon D., *The First Epistle to the Corinthians, (NIC.NT)*, Grand Rapids, Michigan, 1987.
4. GROSHEIDE, F.W., *Commentary on the First Epistle to the Corinthians (NIC)*, Grand Rapids, 1976.
5. LIETZMANN, H., *An die Korinther I/II*, erg. von W.G. Kümmel (*HNT 9*), Tübingen, 1969.

6. LINDERMANN, Andreas, *Der erste Korintherbrief*, (HNT), Mohr Siebeck, Tübingen, 2000.
7. SCHRAGE, Wolfgang, *Der erste Brief an die Korinther, 3.Teilband, 1 Kor 11,17-14,40*, Colecția EKK VII/3, Benziger und Neukirchener Verlag, Zürich und Düsseldorf, 1999

D. LUCRĂRI DE SPECIALITATE

1. ABRUDAN, Dumitru, CORNIȚESCU, Emilian, *Arheologie Biblică pentru Facultățile de teologie*, Editura Institutului biblic și de misiune al B.O.R., București, 1994.
2. BARRETT, C.K., *The Gospel According to St.John. An Introduction with Commentary and Note on the Greek Text*, London, 1955.
3. BASARAB, Mircea, *Hermeneutica biblică*, Oradea, 1997.
4. BERGER, K., *Die Amen-Worte Jesu. Eine Untersuchung zum Problem der Legitimation in apokalyptischer Rede (BZNW 39)*, Berlin, 1970.
5. BERGER, Klaus, *Hermeneutik des Neuen Testaments*, A. Francke Verlag Tübingen und Basel, 1999.
6. BIANCHI, Enzo, *Cuvânt și rugăciune – introducere în lectura duhovnicească a Scripturii*, Ed. Deisis, Sibiu, 1996.
7. BOLLACK, Jean, *Sens contra sens. Cum citim? – convorbiri cu Patrick Llored*, Ed. Polirom, 2001.
8. BÖSEN, *Jesusmahl - Eucharistisches Mahl - Endzeitmahl. Ein Beitrag zur Theologie des Lukas (SBS 97)*, Stuttgart, 1980.
9. BOSSUYT, Philippe, RADEMARKERS, Jean, *Jesus Parole de la Grace selon Saint Luc*, Editions Rue du College St. Michele, 60, 1150, Bruxelles 1981.
10. BRANIȘTE, Ene, *Liturgica generală (cu noțiuni de artă bisericească)*, Editura Institutului Biblic și de Misune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985.
11. BRECK, John, *Puterea Cuvântului în Biserica dreptmăritoare*, E.I.B.M.B.O.R., București, 1999 - traducere făcută de Monica E. Herghelegiu după John BRECK, *The power of the Word in the Worshipping Church*, St. Vladimir's Seminary Press, 1986.
12. BRECK, J., *Sfânta Scriptură în Tradiția Bisericii*, Ed. Patmos, 2003.

13. BRIA, Ioan, *Dicționar de teologie ortodoxă A-Z (Euharistie)*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., București, 1981.
14. BROWN, R., *The Gospel according to John*, New York, 1997.
15. BUDE, Ioan, *Conotații biblice despre «Jertfa cea vie» și limbajul imnic-eharistic*, Editura Alma-Mater, Cluj-Napoca, 2006.
16. BULTMANN, R., *Die Geschichte der synoptischen Tradition (FRLANT 29)*, Göttingen, 1967.
17. BULTMANN, R., *Theologie des Neuen Testaments*, durchges. u. erg. von O. Merk (UTB 630), Tübingen, 1984.
18. BUTCHER, Josef, *Was bedeutet uns das Abendmahl?*, Hamburg, Advent-Verlag, 1982.
19. CODOBAN, Aurel, *Semn și interpretare*, Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 2001.
20. COMAN, Constantin, *Erminia duhului*, Ed. Bizantină, București, 2002.
21. CONSTANTINESCU, Ioan, *Studiul Noului Testament*, București, 1992.
22. CONZELMANN, Hans, *Grundriss der Theologie des NTs*, 6.Auflage, Mohr Siebeck, Tübingen, 1997.
23. CONZELMANN, H./LINDEMANN, A., *Arbeitsbuch zum Neuen Testament (UTB 52)*, Tübingen, 1988.
24. CULLMANN, O., *Urchristentum und Gottesdienst (AthANT 3)*, Zürich-Stuttgart, 1962.
25. DALMANN, G., *Jesus-Jeschua. Die drei Sprachen Jesu: Jesus in der Synagoge, auf dem Berge, beim Passahmahl, am Kreuz*, Darmstadt, 1967 (Repr. după Ausgabe Leipzig, 1922).
26. DAMASCHIN, Ioan, *Dogmatica*, trad. Dumitru Fecioru, ed. electronică Apologeticum, 1994.
27. DAVID, P. I., *Călăuza creștină pentru cunoașterea și apărarea dreptei credințe în fața prozelitismului sectant*, Ed. Episcopiei Aradului, Arad, 1987.
28. *Dicționar Biblic*, Societatea misionară română, Editura „Cartea creștină”, Oradea, 1995.

29. *Die prägende Kraft der Texte – Hermeneutik und Wirkungsgeschichte des Neuen Testaments* (Ein Symposium zu Ehren von Ulrich Luz), Hrsg. Moises Mayordomo, Verlag Katholisches Bibelwerk GmbH, Stuttgart, in seria Stuttgarter Bibel-Studien, vol. 199, 2005.
30. DOCKERY, David S., *Biblical Interpretation Then and Now: Contemporary Hermeneutics in the Light of the Early Church*, Baker Book House, Grand Rapids, Michigan, 1992.
31. *Dogmatische Konstitution über die Göttliche Offenbarung DEI VERBUM II*, 10, Klosterneuburg, 1985.
32. DORMEYER, D., *Die Passion Jesu als Verhaltensmodell. Literarische und theologische Analyse der Traditions- und Redaktionsgeschichte der Markuspassion* (NTA NF 11), Münster, 1974.
33. DSCHULNIGG, P., *Petrus im Neuen Testament*, Stuttgart, 1996.
34. DUNN, D.G.James, *Unity and diversity in the New testament*, London, 1977.
35. DUNN, D.G. James, KLEIN, Hans, LUZ, Ulrich, MIHOC, Vasile, *Auslegung der Bibel in orthodoxer und westlicher Perspektive*, WUNT I/130, Tübingen: Mohr Siebeck, 2000.
36. DUPONT, Jacques, *Etudes sur les Evangiles synoptiques*, ed. F. Neiryck, BETL 70; Leuven University Press and Peeters, Leuven, 1985.
37. EBELING, Gerhard, *Evangelische Evangelienauslegung*, Darmstadt, 1962.
38. ECO, Umberto, *Limitele interpretării*, Ed. Pontica, Constanța, 1996.
39. EVDOKIMOV, Paul, *Ortodoxia*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., București, 1996.
40. FISCHER, Kurt von, *Die Passion. Musik zwischen Kunst und Kirche*, Kassel, 1997.
41. FISH, Stanley, *Is there a text in this class? The authority of interpretative communities*, Cambridge/Mass, 1980.
42. FLOROVSKY, George, *Bible, Church, Tradition: An Eastern Orthodox View*, Nordland, Belmont, 1972.
43. FRANKEMÖLLE, H., *Jesus - Anspruch und Deutungen. Arbeitsmaterial zum Projekt «Jesus von Nazareth»* (TTB 88), Mainz, 1986.
44. GADAMER, Hans-Georg, *Adevăr și metodă*, Ed. Teora, București, 2001.

45. GERKEN, A., *Theologie der Eucharistie*, München, 1973.
46. GOOSSENS, Werner, *Les origines de l'Eucharistie. Sacrement et sacrifice*, Paris, 1931.
47. GUILLAME, Jean-Marie, *Luc interprète des anciennes traditions sur la Résurrection de Jésus*, Paris, 1979.
48. HAENCHEN, E., *Die Apostelgeschichte* (Kritisch-Exegetischer Kommentar über das Neue Testament), 13 Auflage, Göttingen, 1961.
49. HAHN, *Der urchristliche Gottesdienst* (SBS 41), Stuttgart, 1970.
50. HATSCH, Edwin, REDPATH, Henry A., *A Concordance to the Septuagint and the other Greek Version of the Old Testament*, vol. II, Oxford, 1897, pp. 872-873.
51. HAUBECK, Wilfrid, Von SIEBENTHAL, Henrich, *Neuer sprachlicher Schlüssel zum griechischen Neuen Testament. Matthäus bis Offenbarung*, Brunnen Verlag Giessen/Basel, Göttingen, 2007.
52. HEIDEGGER, Martin, *Sein und Zeit*, Tübingen, 1967.
53. HENDRIKSEN, William, *Exposition of the Gospel According to Luke*, New Testament Commentary, Baker Academic, Grand Rapids, Michigan, 1980.
54. HUFNAGEL, Erwin, *Introducere în hermeneutică*, Ed. Univers, București, 1981.
55. HÜGLI, Anton, LÜBCKE, Paul, *Fenomenologia. Hermeneutica. Filosofia existenței. Teoria critică*, Ed. All, București, 2003.
56. JEREMIAS, J., *The Eucharistic Words of Jesus*, Philadelphia, 1977.
57. KÄSEMANN, E., *Leib und Leib Christi. Eine Untersuchung zur paulinischen Begrifflichkeit* (BHTh 9), Tübingen, 1933.
58. KEHL, M., *Eucharistie und Auferstehung. Zur Deutung der Ostererscheinungen beim Mahl*, Gl, 1970.
59. KLAUCK, H.-J., *Herrenmahl und hellenistischer Kult. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung zum ersten Korintherbrief* (NTA NF 15), Münster, 1986.
60. KLOS, Herbert, *Die Sakramente im Johannesevangelium. Vorkommen und Bedeutung von Taufe, Eucharistie und Busse im vierten Evangelium*, Stuttgart, 1970.

61. KOLLMANN, B., *Ursprung und Gestalten der frühchristlichen Mahlfeier (GTA 43)*, Göttingen, 1990.
62. LAGRANGE, M.-J., *Evangile selon Saint Luc*, Paris, 1924.
63. LAMBERT, J.C., RAMSEY, H.L., *Dictionary of the Bible*, (Fellowship - κοινωνία), Second Edition, Edinburgh, 1963.
64. LAVERDIERE, Eugène S., *The Eucharist in the New Testament and the Early Church*, Minnesota (USA), 1996.
65. LIETZMANN, *Messe und Herrenmahl. Eine Studie zur Geschichte der Liturgie (AKG 8)*, Berlin, 1967 (Repr. după 3. Aufl. 1955).
66. LOEWENICH, Walter von, *Luther und der Neuprottestantismus*, Witten: Luther Verlag, 1963.
67. LOUTH, Andrew, *Deslușirea Tainei. Despre natura Teologiei*, Deisis, Sibiu, 1989.
68. LOUW, J.P., NIDA, E.A., SMITH, R.B., MUNSON, K.A., *A Greek-English Lexicon of the New Testament based on semantic domains*, vol. 1, New York, 1989.
69. LUTHER, Martin, *De servo arbitrio*, WA 18, 1908.
70. LUTHER, Martin, *Disputatio de fide*, These 58, WA 39/1, 1926.
71. TOFANĂ, Stelian, *Introducere în Studiul Noului Testament. Vol. I. Text și Canon. Epoca Noului Testament*, Editura „Presa universitară clujeană”, Cluj-Napoca, 2000.
72. TOFANĂ, S., *Iisus Hristos, Arhiereu veșnic, după epistola către Evrei*, Editura „Presa universitară clujeană”, Cluj-Napoca, 2000.
73. Du TOIT, Andries-Bernhardus, *Der Aspekt der Freude im urchristlichen Abendmahl*, disertație la Facultatea de Teologie din Basel în 1959, publicată la Winterthur, Verlag P.G. Keller, 1965.
74. VASILACHE, Vasile, *Biblia in ortodoxie*, Tipografia Sfintei Monastiri Neamțu, 1939.
75. WIDENGREN, Geo, *Religionsphänomenologie*, Berlin, 1969.
76. YOUNG, Frances, *Biblical Exegesis and the Formation of Christian Culture*, Cambridge, 1993.
- E. ZEVINI, G., *Commentaire spirituel de L' Evangile de Jean*, Paris, 1995.